

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Αρ. 48 (2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Για τον επιστημονικό τόμο: Αρανίτου, Βάλια, Βασιλική Γεωργιάδου, και Μάνος Τσατσάνης, επιμ. 2022. Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία: Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις

Γιώργος Κόρδας, Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright © 2025

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κόρδας Γ. (2025). Για τον επιστημονικό τόμο: Αρανίτου, Βάλια, Βασιλική Γεωργιάδου, και Μάνος Τσατσάνης, επιμ. 2022. Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία: Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (48), 175–182. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/40618> (Original work published 26 Φεβρουάριος 2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιδής

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Για τον επιστημονικό τόμο:
Αρανίτου, Βάλια, Βασιλική
Γεωργιάδου, και Μάνος
Τσατσάνης, επιμ. 2022. Η εκλογική
συμπεριφορά των Ελλήνων.
Ανάμεσα στα Μνημόνια και την
Πανδημία: Στάσεις, αντιλήψεις,
στοιχίσεις και αποστοιχίσεις
Αθήνα: Gutenberg.

Γιώργος Κόρδας

Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Με αφετηρία την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2009, ο κόσμος μας έχει απωλέσει την μορφή με την οποία τον γνωρίζαμε, λαμβάνοντας ισχυρή ώθηση από την παγκοσμιοποίηση. Οι ριζικές αλλαγές που επήλθαν ταρακούνησαν τα υπάρχοντα θεμέλια σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, επηρεάζοντας τόσο την τοπική, όσο και την παγκόσμια διάσταση. Με δεδομένη την αποδοχή ότι πια ζούμε σε μια εποχή «πολυ-κρίσεων», έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να μπορούμε να αποστασιοποιούμαστε από τα γεγονότα και να τα αντιλαμβανόμαστε ως δυνάμενα να διαχωριστούν σε επιμέρους κεφάλαια. Με τον τρόπο αυτό, καθίσταται δυνατή τόσο η αφήγηση του ιστορικού πλαισίου που τα διέπει, όσο και η συζήτηση για τις θεωρητικές μεταμορφώσεις που λαμβάνουν χώρα στο εκάστοτε πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας (πολιτική συμμετοχή, εκλογική συμπεριφορά). Η προσπάθεια θεωρητικοποίησης των αλλαγών αυτών ταιριάζει με την ρευστότητα του παγκόσμιου σκηνικού που υφίσταται την πίεση των κρίσεων. Μια επιμέρους διάσταση αυτού του πλαισίου μετασχηματισμών και κρίσεων, στην οποία αντανakλώνται οι κοινωνικές δυσαρέσκεις που λαμβάνουν χώρα, είναι αυτή της εκλογικής συμπεριφοράς.

Η κατεύθυνση από το υπερεθνικό στο εθνικό επίπεδο καθίσταται ευκολότερη μετά από μια τέτοια παραδοχή, καθώς την οικονομική κρίση την βίωσαν σε πρωτόγνωρο βαθμό τα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη της Μεσογείου: Πορτογαλία, Ιταλία, Ελλάδα και Ισπανία (PIGS). Η σφοδρότητα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αποτυπώθηκε μέσα από την ανάδυση αντισυστημικών πολιτικών δυνάμεων στα δύο άκρα του πολιτικού συστήματος και στην έντονη πόλωση που κυριάρχησε σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Παρότι τα γεγονότα αυτά έχουν μελετηθεί εκτενώς, η συνέχιση των κρίσεων με την μετατροπή μιας οικονομικής σε υγειονομική, με το ξέσπασμα της πανδημίας του Covid-19, δημιούργησε ένα δεκαετές χρονικό πλαίσιο, εντός του οποίου ακτινογραφείται η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ψηφοφόρων. Η δυναμική αυτής της επιλογής καθίσταται ευδιάκριτη αν αναλογιστούμε ότι οι εντάσεις που πυροδοτήθηκαν από τις κρίσεις αυτές άφησαν το αποτύπωμά τους στο πολιτικό σκηνικό. Παράλληλα, τα πολιτικά κόμματα κλήθηκαν, στην ύφεση της πανδημίας, να ανταπεξέλθουν σε μια γεωπολιτική κρίση, ύστερα από την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, γεγονός που οδήγησε με την σειρά του στην κρίση του κόστους ζωής.

Το πυκνό πλαίσιο εξελίξεων σε διεθνές επίπεδο καθιστά διακριτή την επιλογή των εθνικών εκλογών του 2019 ως του πυρήνα του παρόντος τόμου. Μάλιστα, ήδη από τον τίτλο βλέπουμε την διάθεση των επιμελητών να εφαρμόσουν εργαλεία και θεωρίες της εκλογικής συμπεριφοράς στην ελληνική πραγματικότητα, με τον τόμο να εκκινεί θεωρητικά, καταλήγοντας στα case studies του ελληνικού

πολιτικού συστήματος. Τα πρώτα τέσσερα κεφάλαια διακρίνονται από θεωρητική θεματική, επιχειρώντας να συνδέσουν τις θεωρίες εκλογικής συμπεριφοράς με τις εξελίξεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ως εκ τούτου, οι Σπουρδαλάκης και Τάσσης κάνουν λόγο για την ύπαρξη μιας διαδρομής που εκκινεί από τον «εκλογικό σεισμό» του 2012, φτάνοντας στο σήμερα (2019), οπότε και το ελληνικό πολιτικό σύστημα επανέρχεται σε μια περίοδο κανονικότητας. Καθώς η φύση της κανονικότητας αυτής παραμένει ασαφής, οι συγγραφείς επιχειρούν να εξηγήσουν πώς τα γεγονότα της περιόδου αυτής επηρέασαν τα πολιτικά κόμματα. Για τον λόγο αυτό εστιάζουν πρωτίστως στα κόμματα του παραδοσιακού δικομματισμού (ΠΑΣΟΚ-ΝΔ), ύστερα σε αυτά του νέου δικομματισμού (ΣΥΡΙΖΑ-ΝΔ), και τέλος σε όσα επιτυγχάνουν κοινοβουλευτική παρουσία κατά την μελετώμενη περίοδο. Μάλιστα, για να καταστεί σαφέστερη η ανάδειξη συνεχειών και ασυνεχειών –βασική επιδίωξη του τόμου άλλωστε– εστιάζουν και στις εσωτερικές διεργασίες των κομμάτων κατά την μελετώμενη περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι και η προσπάθεια ανάδειξης του αντι-ΣΥΡΙΖΑ μετώπου ως στοιχείου στο οποίο η επιστημονική έρευνα πρέπει να εστιάσει περισσότερο και σε όλο το εύρος του κομματικού συστήματος.

Το περιγραφικό πλαίσιο του πρώτου κεφαλαίου ακολουθούν οι επιμέρους εστιάσεις των επόμενων τριών. Το επίπεδο κομματικής ταύτισης καθώς και ο βαθμός σταθεροποίησης του κομματικού συστήματος σε έντονα πολωμένες περιόδους αποτελούν στοιχεία της εκλογικής συμπεριφοράς δυνάμενα να σκιαγραφήσουν την ύπαρξη πιθανών στοιχείων συνέχειας και ασυνέχειας στο εκλογικό σύστημα. Η εισαγωγή τους για την μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς των Ελλήνων δεν εγκλωβίζεται μόνο σε μια θεωρητική σύνδεσή τους με την ελληνική πραγματικότητα, βάσει εκλογικών αποτελεσμάτων. Αντίθετα, οι Τσατσάνης και Τσίρμπας συνδυάζουν την κλασική θεωρία της κομματικής ταύτισης με την χρήση εμπειρικών δεδομένων από την μετεκλογική έρευνα της Prorata. Ένα άλλο στοιχείο που χρήζει επισήμανσης εδώ, είναι η προσπάθεια των συγγραφέων να συνδέσουν την κομματική ταύτιση με τον πολιτικό κυνισμό και την πολιτική συμμετοχή. Η απόπειρά τους αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία εάν αναλογιστούμε τόσο την βαρύτητα που αποδίδεται στον βαθμό πολιτικής συμμετοχής, από κόμματα και μελετητές, όσο και την στροφή των μελετητών στην κατανόηση της αύξησης του πολιτικού κυνισμού την τελευταία δεκαετία. Πρόκειται για στοιχεία των οποίων η τάση δύναται να καταδείξει και την ποιότητα και δυναμική μιας δημοκρατίας.

Στα πλαίσια των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων της εκλογικής συμπεριφοράς που καλύπτει ο παρών τόμος, επιχειρείται η σύνδεση των

πολιτικών συναισθημάτων με την ελληνική περίπτωση. Οι Δεμερτζής και Γεωργαράκης προχωρούν σε μια πυκνή κάλυψη του θεωρητικού πλαισίου των συναισθημάτων, στεκόμενοι στις μεταβλητές του πολιτικού ενδιαφέροντος και της πολιτικής επάρκειας. Αποσκοπώντας στην ανάδειξη της σημαντικότητας του θεωρητικού τους πλαισίου και, ταυτόχρονα, στην ανάδειξη των δυσκολιών της ελληνικής περίπτωσης, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν εκ νέου δεδομένα από την μετεκλογική έρευνα της Prorata, τα οποία και αναλύουν με διάφορα μοντέλα παλινδρομήσεων. Προσφέροντας τόσο θεωρητικό, όσο και ποσοτικό υλικό, πράγματι επιτυγχάνουν να θέσουν τις βάσεις για περαιτέρω έρευνες στο πεδίο των πολιτικών συναισθημάτων, σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση.

Το, άτυπο, θεωρητικό μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την εστίαση στην εκλογική συμπεριφορά της ελληνικής μεσαίας τάξης. Οι Αρανίτου και Κουστένης επιχειρούν να ανασυνθέσουν, δίχως μεγάλες υπερβολές, την ιστορική και θεωρητική εξέλιξη των μεσαίων τάξεων κατά τον 20ό αιώνα, προτού προχωρήσουν στην σύνδεση με την ελληνική πραγματικότητα. Αναλογιζόμενοι την επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην δυναμική της μεσαίας τάξης, κατευθύνουν την έρευνά τους στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, χρησιμοποιώντας έρευνες της διαNEOσις οι οποίες καλύπτουν την περίοδο 2015-2020. Οι συγγραφείς, ομαδοποιώντας τα ευρήματά τους στην βάση ιδεολογικών κριτηρίων, συγκρίνουν την ελληνική περίπτωση με το διεθνές περιβάλλον. Ως εκ τούτου, παρατηρούν πως η κρίση δεν συνέβαλε στην υπερσυντηρητικοποίηση της μεσαίας τάξης, καταγράφοντας αντίθετα μεγάλες μετατοπίσεις προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Τα παραπάνω πλούσια στοιχεία αναλύονται και με βάση τις κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες, προσφέροντάς μας μια ανάλυση της κομματικής διείσδυσης στις ομάδες αυτές, αλλά και την διάρρηξη ή μη παραδοσιακών δεσμών μεταξύ κομμάτων και εργατικού σώματος.

Τα επόμενα πέντε κεφάλαια εστιάζουν στην μελέτη της προσφοράς και της ζήτησης στα πολιτικά κόμματα. Καθώς η ύπαρξη τέτοιου είδους κεφαλαίων είναι αρκετά συνηθισμένη σε συλλογικούς τόμους, σημασία έχει η ερευνητική ματιά που προσφέρουν στην εκλογική συμπεριφορά. Πράγματι, οι Μοσχονάς και Σεριάτος καταπιάνονται με την μελέτη του αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύματος, αποτελέσματος της πόλωσης του πολιτικού σκηνικού μετά το 2015, αλλά και χαρακτηριστικού που διαπερνά οριζοντίως τον πολιτικό άξονα. Δανειζόμενοι από την διεθνή βιβλιογραφία τις έννοιες της θετικής και αρνητικής κομματικής ταύτισης, τις εντάσσουν στην ελληνική περίπτωση, κρίνοντας πως ο ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αρνητισμού των ψηφοφόρων. Οι συγγραφείς έκαναν χρήση συγκεκριμένων ερωτημάτων από την μετεκλογική έρευνα της Prorata,

χαρακτηριστικό των οποίων είναι το αρνητικό πρόσημο: αρχικά, προς το σύνολο των πολιτικών κομμάτων και των πολιτικών αρχηγών και, δευτερευόντως, προς τον ΣΥΡΙΖΑ και την κριτική των ψηφοφόρων στην διακυβέρνησή του. Εξαιτίας της εξειδίκευσης στην επιλογή ερωτημάτων, οι συγγραφείς κατανοούν πως έχουν προχωρήσει σε μια πρώτη χαρτογράφηση του αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύματος, καθώς αυτό έχει γιγαντωθεί από μια σειρά υποβοσκουσών αιτιών που δεν μελετώνται. Ωστόσο, αυτή η διαπίστωση καταδεικνύει και τις μελλοντικές προοπτικές έρευνας στο εν λόγω πεδίο για την ελληνική πραγματικότητα.

Η περίοδος της οικονομικής κρίσης είναι συνυφασμένη με την εκλογική εκτίναξη της άκρας δεξιάς στον πανευρωπαϊκό χώρο και ειδικότερα στην Ελλάδα. Το γεγονός μάλιστα πως κατορθώνει να διατηρεί την κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση σταθερή καθ' όλο αυτό το διάστημα, ωθεί τους μελετητές σε τακτικές έρευνες της εκλογικής της παρουσίας. Στα πλαίσια του παρόντος τόμου, οι Γεωργιάδου και Ρόρη εστιάζουν στην εκλογική δυναμική και τις προοπτικές της άκρας δεξιάς στην μεταμνημονιακή περίοδο. Με απώτερο σκοπό την διερεύνηση των μοτίβων εκλογικής συμπεριφοράς των ψηφοφόρων της άκρας δεξιάς, καθώς και της ύπαρξης ή μη ενός θετικά διακείμενου στην άκρα δεξιά τμήματος του εκλογικού σώματος, οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν δεδομένα από την μετεκλογική έρευνα της Prorata (Φεβρουάριος 2020). Με δεδομένη την κομβικότητα της Χρυσής Αυγής κατά την κρίσιμη δεκαετία των κρίσεων, οι ερευνήτριες αναζητούν την θέαση της οργάνωσης από το εκλογικό σώμα, τόσο στο μετεκλογικό διάστημα του 2019, όσο και υπό το βάρος της καταδικαστικής (προς την οργάνωση) απόφασης. Παράλληλα, με την χρήση πολλαπλών μοντέλων γραμμικής παλινδρόμησης, οι δύο συγγραφείς υπογραμμίζουν την ύπαρξη μιας σειράς ανεξάρτητων μεταβλητών που εξακολουθούν να καθορίζουν σημαντικά την εκλογική υποστήριξη προς την ελληνική άκρα δεξιά. Με δεδομένη μάλιστα την διαφοροποίηση των διακυβευμάτων σε κάθε εκλογική αναμέτρηση και την συντήρηση των κρίσεων, υπογραμμίζεται η σημασία μιας εκ νέου επανάληψης του προαναφερθέντος ερευνητικού σχεδιασμού.

Κατά την τελευταία δεκαετία, η διόγκωση του πολιτικού χώρου αριστερότερα του ΠΑΣΟΚ μοιάζει να πύκνωσε τα κενά που υπήρχαν στον άξονα μέχρι την κομμουνιστική αριστερά (που θεωρητικά καταλαμβάνει την άκρη στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς). Ως εκ τούτου, το ερευνητικό ενδιαφέρον χρειάζεται να είναι περισσότερο σύνθετο, αναδεικνύοντας ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πολιτικά κόμματα. Θέτοντας το ερώτημα «Ποια ριζοσπαστική αριστερά;», ο Κώστας Ελευθερίου εστιάζει στα τμήματα του εκλογικού σώματος που ψηφίζουν ΣΥΡΙΖΑ, ΜΕΡΑ25 και ΚΚΕ. Ενώ και ο Ελευθερίου αντλεί δεδομένα

από την Prorata (βασικό σκελετό δεδομένων του παρόντος τόμου), απομονώνει τις θεματικές που θεωρεί σχετικές με την έρευνά του στην βάση της επίδρασης που τους έχει ασκήσει η κυβερνητική εμπειρία του ΣΥΡΙΖΑ. Οπτικοποιώντας τμήματα του πλούσιου υλικού που συγκέντρωσε από στατιστικές αναλύσεις, ο συγγραφέας κάνει λόγο για μια ιδιότυπη ανοχή των ψηφοφόρων ΚΚΕ και ΜΕΡΑ25 προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Ως βάση αυτής της παρατήρησης κρίνεται η σύγκριση με τις υπόλοιπες κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης. Ωστόσο, παράλληλα, οι ψηφοφόροι αυτοί, όντας αυστηρά απαιτητικοί από την δική τους ιδεολογική σκοπιά, κρίνουν και απορρίπτουν τον ΣΥΡΙΖΑ με βάση την «αριστεροφροσύνη» που παρουσιάζει. Η πρωτότυπη αυτή ματιά μιας (τρόπον τινά) ενδοοικογενειακής σύγκρουσης μπορεί να αποδώσει υλικό σχετικά με τις μεταλλάξεις του χώρου εντός της περιόδου των κρίσεων που ζούμε.

Κλασική φαντάζει και η αναφορά σε ένα κεφάλαιο για το ΠΑΣΟΚ, με δεδομένη την ιστορικότητα και δυναμική του κόμματος σε όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Διατηρώντας πια μια σφαιρικότερη και βαθύτερη ματιά στις μεταμορφώσεις της ελληνικής κοινωνίας από το 1974, ο Τάσσης επιχειρεί να αναδείξει πώς η εκλογική υποχώρηση του κόμματος έλαβε ισχυρή ώθηση από ιδεολογικές μεταστροφές του στην κοινωνική πολιτική. Παράλληλα, επισημαίνει πως σημαίνουντα ρόλο διαδραμάτισε και μια σειρά λανθασμένων πολιτικών επιλογών από την κομματική ηγεσία. Στα σημεία αυτά επικεντρώνεται και η ιστορική αναδρομή που πραγματοποιεί ο συγγραφέας.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με την αναφορά στην εκλογική παρουσία της ΝΔ το 2019. Η εν λόγω προσέγγιση συνιστά ιδιαιτερότητα, καθώς αποτελεί την μοναδική απόπειρα του παρόντος τόμου για εξωτερική ανάλυση των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων και συγκριτική ανάλυσή τους με τις διεθνείς κομματικές οικογένειες (εν προκειμένω την κεντροδεξιά). Ο ερευνητικός φακός του Χρυσόγελου εστιάζει στην πολιτική ανθεκτικότητα και εκλογική ευημερία που φαίνεται να παρουσιάζει η ΝΔ, συγκρινόμενη με την υπόλοιπη ευρωπαϊκή κεντροδεξιά, η οποία έχει εισέλθει σε περίοδο παρακμής. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει την ύπαρξη μιας αρμονικής συμβίωσης ανάμεσα στην φιλελεύθερη κομματική ηγεσία και την αρκετά συντηρητικότερη εκλογική βάση του κόμματος. Εξαιρετική αποτύπωση αυτής της σχέσης αποτέλεσαν οι εκλογές του 2019, καθώς το κόμμα επένδυσε σε μια εναντιωματική ρητορική, η οποία είχε στο στόχαστρο την Αριστερά, τον λαϊκισμό και την μεταναστευτική κρίση.

Η συνεισφορά του παρόντος τόμου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για την ελληνική επιστημονική κοινότητα, με δεδομένη την ισχυρή παραγωγή ανάλογων

έργων στην εγχώρια βιβλιογραφία. Η δομή του βιβλίου μπορεί να λειτουργήσει σαν μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή για όποιον επιθυμεί να μάθει αναλυτικότερα κάποια ζητήματα εκλογικής συμπεριφοράς. Αναλογιζόμενος τα όσα διάβασε, ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να τα μελετήσει στον πολιτικό στίβο, ως ένα εξαιρετικό δείγμα θεωρίας και πράξης. Τα κεφάλαια για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα προφανώς και δεν δύνανται να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικά της ελληνικής περίπτωσης. Αντίθετα, προσφέρουν μια σειρά σκέψεων και διαδρομών για την εξέλιξη της έρευνας.

Στα θετικά και αρνητικά, ταυτόχρονα, του τόμου συγκαταλέγεται η χρήση υλικού από την Prorata. Η –μετεκλογική– φύση της έρευνας που χρησιμοποιείται, καθώς και οι αδυναμίες του ελληνικού περιβάλλοντος των δημοσκοπήσεων, κρίνουν θετική την χρήση του υλικού, για το βάθος που προσθέτει στην έρευνα. Ωστόσο, ο περιορισμένος ορίζοντας χρήσης εγχώριων στατιστικών δεδομένων σπάει τις, κρίσιμης σημασίας, ερευνητικές χρονοσειρές. Επιπρόσθετα, αφαιρεί από τους ερευνητές την δυνατότητα σύγκρισης των ευρημάτων τους.

Παρότι ο τόμος κρίνεται εξαιρετικά φιλικός προς τον αναγνώστη, τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και οπτικοποιήσεων, απουσιάζει ένα χαρακτηριστικό-κλειδί συλλογικών εργασιών: το κεφάλαιο του επιλόγου. Ο τόμος ξεκινάει με επίλογο, προτού συνεχίσει την ανάπτυξή του. Με τον τρόπο αυτό, ο αναγνώστης εισάγεται στις σκέψεις και τους στόχους των συντελεστών. Αναλόγως, θα έπρεπε να υπάρχει κεφάλαιο επιλόγου, το οποίο θα ολοκληρώνει ομαλότερα για τον αναγνώστη την μελέτη του τόμου. Παράλληλα, θα παρουσίαζε κενά και μελλοντικές ερευνητικές πρωτοβουλίες, τις οποίες αυτή την στιγμή μπορεί να σκεφθεί συνδυαστικά μόνο κάποιο έμπειρο μάτι.

Τα παραπάνω δεν επιθυμώ σε καμία περίπτωση να καταχωρηθούν ως σημεία που υποσκάπτουν την δυναμική του έργου ή που του προσφέρουν μια επιθυμητή χρονική άμυνα. Πρόκειται μόνο για λειτουργικές παραλείψεις που αφαιρούν από την δυναμική της συλλογικής εργασίας. Άλλωστε, αυτό που διατηρεί σημασία είναι η διαπίστωση πολλών εκ των συντελεστών πως μια σειρά από αλληπάλληλες κρίσεις έχουν μεταβάλει το πλαίσιο εντός του οποίου έγινε η επεξεργασία του πεδίου. Βέβαια, καθώς για την ελληνική πραγματικότητα όλα τα παραπάνω αποτελούν προϊόν υπερδεκαετών ζυμώσεων –και μέχρι να υπάρχει εκ νέου μια κοινωνικοπολιτική ωρίμανση που θα προσφέρει στους ερευνητές την ευκαιρία ανάλογων εργασιών– προκρίνονται κάποιες άλλες εστιάσεις. Αρχικά, τα ερευνητικά ερωτήματα των περιλαμβανομένων κεφαλαίων μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης και συνεντεύξεων με τις κομματικές ελίτ,

καλύπτοντας την προσφορά και την ζήτηση των πολιτικών κομμάτων. Τέλος, δεν μπορούμε να ξεχνάμε την συγκριτική, διεθνική διάσταση τέτοιων εργασιών. Καθώς η εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων παρουσιάζει παρόμοιες διακυμάνσεις και σε άλλες χώρες την δεδομένη χρονική περίοδο, μπορούν εύκολα να συγκριθούν πολιτικά κόμματα στην βάση ιδεολογικών συγγενειών και πολιτικών αποφάσεων.